

FUQAROLIK PROTSESSIDA SUDYANING PROTSESSUAL-HUQUQIY MAQOMI: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA

Rahimova Guliston Atamuratovna

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Huquq kafedrası o'qituvchisi

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada fuqarolik protsessida sudyaning protsessual-huquqiy maqomi, uning vakolatlari, mustaqilligi va javobgarligi masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi xorijiy davlatlarning (Germaniya, Rossiya Federatsiyasi va AQSh) tajribalari bilan qiyosiy-huquqiy jihatdan o'rganiladi. Tadqiqot natijasida sudyaning maqomini yanada takomillashtirishga doir takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: sudya, protsessual maqom, mustaqillik, vakolat, javobgarlik, fuqarolik protsessi, adolat, sud hokimiyati.

АННОТАЦИЯ: В данной статье анализируется процессуально-правовой статус судьи в гражданском судопроизводстве, его полномочия, независимость и ответственность. Кроме того, законодательство Республики Узбекистан исследуется в сравнительно-правовом аспекте с учетом опыта зарубежных государств, таких как Германия, Российская Федерация и США. По итогам исследования выдвигаются предложения по дальнейшему совершенствованию статуса судьи и укреплению его роли в гражданском процессе.

Ключевые слова: судья, процессуальный статус, независимость, полномочия, ответственность, гражданский процесс, справедливость, судебная власть.

ANNOTATION: This article examines the procedural and legal status of judges in civil proceedings, including their powers, independence, and accountability. Furthermore, the legislation of the Republic of Uzbekistan is analyzed through a comparative legal perspective using the experience of foreign jurisdictions such as Germany, the Russian Federation, and the United States. Based on the findings, the author proposes recommendations aimed at further enhancing the status of judges and strengthening their role in civil procedure.

Keywords: judge, procedural status, independence, powers, accountability, civil procedure, justice, judiciary.

Kirish

Fuqarolik protsessida sud hokimiyatining vakili sifatida sudya markaziy o‘rinni egallaydi. Aynan sudya protsessual harakatlarni amalga oshiradi, ish bo‘yicha dalillarni baholaydi va huquqiy yakuniy qarorni qabul qiladi. Shu boisdan sudyaning protsessual-huquqiy maqomini belgilash fuqarolik protsessining qonuniyligi va adolatli kechishini ta‘minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida sud hokimiyatining mustaqilligi Konstitutsiyada alohida kafolatlangan bo‘lib, sudya faqat qonunga bo‘ysunadi. Shu bilan birga, sudyaning protsessual maqomi, ya‘ni uning huquq va majburiyatlari, vakolatlari, javobgarlik chegaralari ham 22.01.2018 yildagi Fuqarolik protsessual kodeksi (FPK) hamda 28.07.2021 yildagi O‘RQ-703-son “Sudlar to‘g‘risida”gi Qonun orqali belgilab qo‘yilgan.

Asosiy qism

1. Sudyaning protsessual-huquqiy maqomi tushunchasi

Huquqiy adabiyotlarda “protsessual-huquqiy maqom” atamasi shaxsning sud jarayonidagi huquqiy holatini, ya‘ni uning huquq va majburiyatlari, protsessual huquqlardan foydalanish tartibi hamda ularning cheklovlarini ifodalaydi. Sudya bu jarayonda davlat nomidan ish yurituvchi shaxs bo‘lib, uning maqomi davlat hokimiyatining alohida tarmog‘i – sud hokimiyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

FPKning 9-moddasida belgilanishicha, Fuqarolik ishlari bo‘yicha odil sudlovni amalga oshirishda sudyalarning mustaqildirlar va faqat qonunga bo‘ysunadilar.

Sudyalarning odil sudlovni amalga oshirish borasidagi faoliyatiga biror-bir tarzda aralashishga yo‘l qo‘yilmaydi va bunday aralashuv qonunga ko‘ra javobgarlikka sabab bo‘ladi. Bu prinsip sud mustaqilligi va adolatli sudlov kafolatini ta‘minlovchi eng muhim tamoyildir³².

Xuddi shu norma O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 130-moddasida va “Sudlar to‘g‘risida”gi Qonunning 9-moddasida ham mustahkamlangan.

2. Sudyaning protsessual huquq va majburiyatlari

Birinchiidan, sudya dalillarni erkin baholash huquqiga ega. Fuqarolik-protsessual kodeksning FPK 80-moddasida, Jinoyat-protsessual kodeksning JPK 87-moddasida dalillarni yig‘ish, tekshirish va baholash tartibi belgilab qo‘yilgan. Sudya zarur hollarda qo‘shimcha dalillar talab qiladi (FPK 81-modda).

Ikkinchiidan, sudya sud jarayonida tartibni ta‘minlaydi va zarur choralar ko‘rish vakolatiga ega (JPK 370-modda; FPK 104-modda). Shuningdek, ekspertiza tayinlash (JPK

^{32 32} O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi 22.01.2018. 9-modda

172-modda), guvoh va mutaxassislarni chaqirtirish (FPK 57 va 61-modda), taraflarning iltimosnomalarini ko'rib chiqish (JPK 404³-modda) uning protsessual huquqlaridandir.

Shuningdek, qonun buzilishi holatlari aniqlanganda sudyaning xususiy ajrim chiqarish huquqi ham mavjud (FPK 275-modda). Bu jamiyatda huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi.

Sudyaning protsessual majburiyatlari

Sudya faqat huquqlarga emas, balki muhim majburiyatlarga ham ega. Ular sud faoliyatining qonuniyligi va adolatini ta'minlashga qaratilgan.

Birinchidan, sudya qonunga qat'iy rioya qilishi va xolis bo'lishi lozim. "Sudlar to'g'risida"gi Qonunning 8-moddasida odil sudlovni amalga oshirishda qonuniylik tamoyili belgilangan. Shuningdek, sudya taraflar uchun teng sharoit yaratishi shart (FPK 11-modda).

Ikkinchidan, aybsizlik prezumpsiyasiga rioya qilish sudyaning majburiyatlaridan biri hisoblanadi (Konstitutsiya 28-modda).

Uchinchidan, sud ishlarini belgilangan muddatlarda va shaffof tarzda ko'rib chiqishi lozim. Bunda sud qarorlari asosli va qonuniy bo'lishi shart.

Sudya sud majlisida tartibni ta'minlashi shart. Bu protsessda taraflarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Sudya, shuningdek, taraflar tengligiga rioya etishi, ishni xolislik bilan ko'rishi hamda qonuniylikni ta'minlashi shart. Bu majburiyatlar uning huquqiy javobgarligini ham belgilab beradi.

Xorijiy tajriba tahlili

Xorijiy huquqiy tajriba shuni ko'rsatadiki, fuqarolik protsessida sudyaning protsessual-huquqiy maqomi mamlakatning konstitutsiyaviy tuzumi, sud tizimi modeli va adliya prinsiplariga bevosita bog'liq. Germaniya, AQSH va Rossiya misolida bu institutning shakllanish tamoyillari o'ziga xos bo'lsa-da, umumiy maqsad — mustaqil, xolis va professional sud hokimiyatini ta'minlashdan iboratdir.

Germaniya tajribasi

Germaniya tajribasida sudyaning maqomi "Sud hokimiyati to'g'risida"gi Federal qonun bilan tartibga solinadi. Unga ko'ra, sudyalarning umrboqiy lavozimida faoliyat yuritadi va faqat sud qarori bilan lavozimidan ozod etilishi mumkin. Bu esa ularning mustaqilligini maksimal darajada ta'minlaydi.

Germaniyada sudya protsessual huquqiy maqomi juda mustahkam qonuniy asosga ega va huquqiy jihatdan yuqori darajada himoyalangan. Masalan, fuqarolik protsessini tartibga

soluvchi Zivilprozessordnung (ZPO) Germaniyada asosiy huquqiy norma bo'lib xizmat qiladi³³.

Asosiy jihatlari

- ZPO va huquqiy adabiyotlar sudyaning protsessni **faol tarzda boshqarishini** ta'kidlaydi: sudya taraflar bilan cheklangan emas, balki dalillarni to'plash, tinglovni tayyorlash va protsess jadvalini belgilashda markaziy rol o'ynaydi³⁴.

- Sudya mustaqilligi va tayinli lavozimdagi xizmat muddati kafolatlangan. Bu holat sudya qarorlari yuzasidan siyosiy yoki ijroiya ta'siridan xoli bo'lishini maqsad qiladi.

- Sudya protsessda taraflarga qaraganda faollashgan holda, yozma hujjatlar orqali ishni olib boradi, lekin og'zaki tinglovlar ham muhim.

- Germaniya modelida protsessning tez, samarali va adolatli yuritilishi ("Beschleunigungsgrundsatz" tamoyili) sudyaning vakolatlari bilan chambarchas bog'liq³⁵.

Muammolar va cheklovlar

- Garchi sudyaning vakolatlari keng bo'lsa-da, asosiy dalillarni taraflar taqdim etadi — ya'ni Germaniya modelida tomonlar tashabbuskor. Sud jarayonida kechikishlarga yo'l qo'ymaslik maqsadida qattiq muddatlar belgilangan bo'lib, sudya bu muddatlarni yuzaga keltirishda mas'ul bo'ladi.

AQSh tajribasi

AQShda esa sudyalarda tayinlash yoki saylash yo'li bilan lavozimga keladi. Federal sudyalarda Prezident tomonidan tayinlanadi va Senat tomonidan tasdiqlanadi. Ayrim shtatlarda esa sudyalarda aholining bevosita saylovi orqali tanlanadi. Bu usul sudyalarda ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi, biroq siyosiy ta'sir xavfini ham keltirib chiqaradi. AQSHda sudya fuqarolik protsessida boshqa modelga ega bo'lib, u erda protsess odatda adversarial (tort) tamoyili asosida yuritiladi.

Asosiy jihatlari

- Federal Rules of Civil Procedure (FRCP) taraflardan iborat tort jarayonini tartibga soladi va "just, speedy, and inexpensive determination" (adil, tezkor va arzon hal) tamoyilini belgilaydi³⁶. Sudya prosesni nazorat qiladi — masalan, muhokamalar, tinglovlar, hujjatlar va kutilayotgan dalillarni tartibga soladi. Biroq sudya ko'pincha tomonlarning takliflari bilan cheklangan — u "tomonlar o'rtasining o'yinchisi" deyiladi.

³³ https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/englisch_zpo.html?utm_source=chatgpt.com

³⁴ https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/litigation-and-dispute-resolution-laws-and-regulations/germany/?utm_source=chatgpt.com

³⁵ https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/litigation-and-dispute-resolution-laws-and-regulations/germany/?utm_source=chatgpt.com

³⁶ <https://www.uscourts.gov/>

• Masalan, AQSHda sudya magistrat bilan aloqada bo'lishi mumkin – muayyan pretrial harakatlarni magistratga tavsiya qiladi³⁷.

Mustaqillik va tayinlanish

• Sudyalar davlat xizmatchiligi kategoriyasida bo'lishi mumkin, ammo tayinlanish jarayoni siyosiy va qonuniy muhitga bog'liq.

• Sudya amalda hokimiyatga Mustaqillik jihatidan kafolatlangan bo'lsa-da, ayrim hollarda sudyani tayinlash yoki chetlatishda muammolar bo'lishi mumkin — masalan, “judge shopping” muammosi ya'ni taraflarning o'zlari uchun qulay sudyani tanlashga intilishi³⁸.

Muammolar

• Tort modelida sudya faol emas, lekin nazorat va javobgarligi ko'p bo'ladi — bu holatda sudyaning protsessual huquqiy maqomi “faol menejer” shaklida emas, balki “jarayonni boshqaruvchi” sifatida tushunilishi mumkin.

• Sud jarayonida kechikishlar, xarajatlar va protsess massivligi muammolari mavjud bo'lib, bu sudyaning vazifalarini murakkab qilmoqda.

Rossiya tajribasi

Rossiyada sudyaning protsessual-huquqiy maqomi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, qonuniy jihatdan sezilarli darajada tartibga solingan, biroq tatbiqida muayyan cheklovlar mavjud. Rossiya Federatsiyasida sudyalarning maqomi “Rossiya Federatsiyasi sudyalari maqomi to'g'risida”gi Federal qonun bilan belgilangan. Sudya faqat qonun asosida ish yuritadi, unga nisbatan har qanday bosim noqonuniy hisoblanadi. Shu bilan birga, sudyalar intizomiy javobgarlikka tortilishi mumkin, bu ularning mas'uliyatini oshiradi.

Asosiy jihatlar

• Civil Procedure Code of the Russian Federation (CPC)da sudya yagona yoki koll egalardan iborat tarkibda ish yuritishi mumkin — masalan, “judge considering a case alone shall discharge the duties of the presiding justice.”³⁹

• Rossiyalik tahlilchilarga ko'ra, sudya dalillarni yig'ish, baholash va ishni olib borishda sezilarli darajada ro'l o'ynaydi.

• Sudya tomonidan jarayonni to'liq yuritish, shuningdek taraflarning protsessual majburiyatlarini nazorat qilish huquqi mavjud — masalan, tinglovni boshqarish, noto'g'ri protsessual harakatlar oldini olish⁴⁰.

³⁷ law.cornell.edu

³⁸ <https://www.reuters.com/>

³⁹ cis-legislation.com+1

⁴⁰ https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/rus_e/wtaccrus58_leg_62.pdf?utm_source=chatgpt.com

Muammolar va cheklovlar

- Rossiyada, huquqiy jihatdan sudyaning mustaqilligi, tayinlanishi va vakolatlari nazarda tutilsa-da, amalda sud tizimining boshqa institutlari (masalan, ma'muriy va siyosiy ta'sir) bilan munosabati tomonidan chegaralanishi mumkin.
- Jarayonlar ko'pincha yozma shaklda yuritiladi, protsessual kechikish va samaradorlik nuqtai nazaridan Germaniya yoki AQSH bilan qiyoslanadigan darajada emasligi ta'kidlanadi.
- Qonunlar yangilanishda bo'lsa ham, sudyani protsessual huquqiy jihatdan ta'minlash, sud ishlarining shaffofligi va taraflar oldidagi adolati ta'minlanishi bo'yicha amaliy muammolar davom etmoqda.

Taqqoslama va izohlar

- Germaniya modelida sudya protsessni boshqaruvchi va faollashtiruvchi bo'lib, taraflar tashabbusini qo'llab-quvvatlasa, sud jarayonining samaradorligi va tezligi uni farqlovchi xususiyatdir.
- AQSHda esa sudya jarayon nazoratchisi rolini ado etadi — sudya tarafsiz qolishi muhim, taraflar esa takliflar bilan keladi, bu esa sudyaning faol ish yuritish imkoniyatini cheklashi mumkin.
- Rossiyada esa sudyaning vakolatlari qonuniy jihatdan keng belgilangan bo'lsa-da, amaliyotda tashqi institutlar, protsessual muammolar va tizimning tashkil etilishi uni Germaniya modeliga qadar yetkaza olmayapti.
- Ilmiy ish uchun muhim xulosa shuki: sudyaning protsessual-huquqiy maqomini mustahkamlash uchun quyidagi jihatlar katta ahamiyatga ega:
 1. Sudyaning mustaqilligi (tayinlov, muddat, chetlatish kafolatlari)
 2. Sudyaning protsessni yuritish va boshqarish vakolatlari (masalan, dalillarni chaqirish, tinglovni belgilash, jadvalni tayyorlash)
 3. Jarayon samaradorligi va adolati tamoyillari (tezlik, arzonlik, tashabbuskorlik va shaffoflik)
 4. Sudya va protsessning amaliy implementatsiyasi — normativ belgilanish va real hayotdagi inson huquqlari, tashkil etilayotgan ish yuritish tartibi bilan mosligi.

Xulosa

Fuqarolik protsessida sudyaning protsessual-huquqiy maqomi barcha tizimlarda adolatli sudlovni ta'minlashga yo'naltirilgan bo'lsa-da, yondashuvlar farqlanadi. O'zbekistonda sudyaning mustaqilligi va taraflar tengligi tamoyillari mustahkamlanib, sud jarayonida sudyaning faol roli bosqichma-bosqich kuchaymoqda.

Germaniyada aralash model amal qilib, sudya haqiqatni aniqlashda faol ishtirok etadi va mustaqilligi kuchli kafolatlangan. AQSHda esa sudya ko'proq hakam sifatida protsessni

muvofiglashtirib, tomonlar taqdim etgan dalillar doirasida qaror chiqaradi. Rossiya tizimi Germaniya modeliga yaqin bo‘lib, sudya faol ishtirok etadi, ammo sud mustaqilligi bo‘yicha ayrim muammolar mavjud.

Umuman, xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston uchun sudyaning protsessual faolligini kuchaytirish, mustaqillik kafolatlarini yanada mustahkamlash va sud etikasini rivojlantirish muhim yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

O‘zbekiston

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi. — Toshkent, 2018 (oxirgi tahriri).
3. “Sudlar to‘g‘risida” O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Qonuni. — 2021-y.
4. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudining rasmiy ma’lumotlari: www.supcourt.uz
5. Karimov O., Matkarimov B. Fuqarolik protsessual huquqi. — Toshkent: TDYU, 2021.

Germaniya

6. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (German Basic Law), 1949.
7. Zivilprozessordnung (ZPO) — German Code of Civil Procedure.
8. Komárek, J. The Judicial Role in Civil Law Systems: The German Experience. — Oxford University Press, 2020.
9. Bundesverfassungsgericht (Federal Constitutional Court) rasmiy sayti: www.bundesverfassungsgericht.de
10. Federal Court of Justice (Bundesgerichtshof) rasmiy sayti: www.bundesgerichtshof.de

AQSh

11. U.S. Constitution.
12. Federal Rules of Civil Procedure (FRCP).
13. Eisenberg, T. Civil Procedure: Doctrine, Practice, and Context. — Foundation Press, 2021.
14. Harvard Law Review — www.harvardlawreview.org
15. U.S. Supreme Court rasmiy portali: www.supremecourt.gov

Rossiya

16. Конституция Российской Федерации.
17. Гражданский процессуальный кодекс РФ (ГПК РФ).

18. Осипов Ю.К., Ярков В.В. Гражданский процесс. — Москва: Норма, 2022.

19. Верховный Суд РФ rasmiy sayti: www.vsrfr.ru

Xalqaro va ilmiy manbalar

20. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ) Reports — www.coe.int/cepej

21. World Justice Project Rule of Law Index — www.worldjusticeproject.org

22. ECHR Case Law Database — www.echr.coe.int

23. Cappelletti, M. The Judicial Process in Comparative Perspective. — Oxford, 2020.